

I. NYELV, OLVASÁS, FILOZÓFIA

Hegedüs Béla

Erdélyi szerzők, fordítók nyelvelméleti megjegyzései

Dolgozatomban egy szélesebb körű vizsgálódás első részeredményeit ismertetem. Annak tisztázása a célom, hogy a magyar felvilágosodás kezdetén, illetve az azt megelőző időszakban a kulturális javak előállításában jeleskedők hogyan gondolkodtak általában a nyelvről, illetve konkrét az anyanyelvről. Vajon volt-e a magyar nyelvű megszólalások tapasztalható felértékelődésének elméleti alapja, s ha igen, akkor az milyen hagyományra támaszkodhatott?

A jelen előadásban vizsgált időszak felső határa 1790, tehát most nem értekeznék a – Kazinczy nyomán – *unphilosophisch* Gyarmathi-életműről, s persze Aranka György és társasága megnyilatkozásairól sem. Alsó határa a század eleje, ahogyan azt a Petrik-féle bibliográfia érti. A feldolgozott források körét az ebben az időszakban a kolozsvári, nagyszebeni, nagyenyedi, brassói és nagykárolyi nyomdákban megjelent magyarra fordított művek keretszövegeire szűkítettem, de jelentőségük miatt ki kellett egészítenem Bod Péter néhány írásának elméleti megjegyzésével. Természetesen nem törekedhettem teljességre, az idézetek elméleti megjegyzéseit nyilván ki lehet egészíteni továbbiakkal. A válogatás során igyekeztem a legjellemzőbbeket bemutatni.

Az előadás felépítése:

elméleti háttér,

ismeretelméleti megjegyzések az anyagban,

az idegen szavak problémája,

tudományos irodalom – „költeményes”, tehát fikciós irodalom kettőssége, s ennek kortárs elméleti megalapozottsága,

a figurális nyelvhasználat problémája.

Felmerül a kérdés, hogy van-e értelme a XVII. század végén, a XVIII. század első kétharmadában Magyarországon vagy Erdélyben nyelv- vagy jelemletről beszélni? Természetesen szerintem van, s ezt a filozófiai szakirodalom is alátámasztja, mindenek előtt elég Egyed Péter *Jegy és jel* című tanulmányára utalnom,¹ amelyben a szerző Apáczai Csere János és Pápai Páriz Ferenc műveiben elemzi azok jelemleleti gondolatait. Egyed Péter tagadja, hogy a megnevezett szerzőknek önálló szemiotikájuk vagy nyelvfilozófiájuk lett volna, de kiemeli, hogy *szemiotikai szemléletük* és persze „értékes felismeréseik” voltak.² Továbbá igen fontosnak tartom azt a megállapítását, miszerint a „jelről [s most önkényesen kiegészíteném: a nyelvről] való gondolkodás terminológiája rámutat a korabeli szemiotikai felfogás nem egy lényeges vonására...”³ Most nem szándékozom eldönteni, hogy vajon mi az oka annak, hogy az alább következő idézetekből kikövetkeztethető *szemiotikai szemléletek* sok esetben meglepő hasonlóságot mutatnak a kortárs európai nyelvfilozófiai diskurzussal.

¹ EGYED Péter, 1993.

² EGYED Péter, 1993, 77.

³ EGYED Péter, 1993, 63.

A szemiotikai szemlélet analógiájára szeretném bevezetni az ismeretelméleti szemlélet terminust. Nem definiálnám, remélem, hogy előadásom érdeme lesz annak definíciója.

1

Köztudott, hogy a kora-újkori, újkori úgynevezett nagy nyelvi fordulat nem választható el annak episztemológiai háttérétől. Általánosan és az egyszerűség kedvéért kijelenthető, hogy a kora újkori ismeretelméletek közös alapja Arisztotelész cáfolata. Arisztotelész több helyen hangoztatott véleménye szerint „amik a beszédben elhangzanak, lelki tartalmak jelei”, és, szemben a beszéd esetével „a lelki tartalmak [...] mindenkinél ugyanazok; s azok, amelyekről e tartalmak képet adnak, szintén ugyanazok”.⁴ A nyelv jelölő funkciója – nyilván az idegennyelvűség tapasztalata alapján – viszont közmegegyezés szerinti, ami annyit tesz, hogy semmi sem természettől fogva névszó, hanem attól fogva, hogy jellé lett.⁵ A XVII–XVIII. századi ismeretelméletek, bár támadják az arisztotelészi rendszert, mégis hasonló fogalmi felosztásból indulnak ki. Viszont az egyes elemek közti szinte magától értetődő, egyirányú – mintegy ok-okozati – viszonyt minden esetben megkérdőjelezzik. A különböző irányultságú kritikáknak mégis van egy közös pontja, s az az, hogy megkérdőjelezzik a szavak jelölő funkciójának hatékonyságát. Ez a kritika, részben eltérő elméleti alapokon, de a vallásos, s különösen a különböző kegyességi mozgalmak irodalmán keresztül szélesebb olvasórétegek számára is ismertté vált.

A továbbiakban elméletnek nevezek minden olyan megjegyzést, ami a fentebbi rendszer bármely eleme közti viszonyra reflektál. Különösen fontosnak tartom azokat a megnyilatkozásokat, ahol a „lelki tartalom” – az egyszerűen: idea – fogalma felmerül. Továbbá tapasztalatom alapján kijelenthető, hogy ismeretelméleti szemléletről beszélhetünk akkor, ha az adott szöveg bizonyos fogalmi episztemológiai terminusoknak feleltethetők meg.

2

Nézzünk egy példát. Saur Jozefa 1776-ban fordítja *A' bötsületes embernek kézi könyve, avagy mindenütt, és mindenkor szükséges régulák* című munkát. Ennek bevezetőjében olvasható, hogy a „magaméből leg-kissebbet sem adtam a' könyvhez; tsak a' mint a' németbe találtam, úgy igyekeztem magyarra fordítani, és a' német szók erejéhez mennél szorossabban közeledni.”⁶ A *szó ereje* kifejezés sok szövegben felbukkan. Csetri Lajos az ilyen és ehhez hasonló fogalmakat híres tanulmányában⁷ az ún. *logosz-misztika* mint elméleti rendszer értelmezési körébe sorolja. Ezzel a szemlélettel vitatkozva a *szó ereje* kifejezést csak úgy tudom értelmezni, hogy az itt egy ki nem mondott *dolognak* – tulajdonképpen magának a műnek, ami, mint látható, különböző nyelveken nyerhet valóságos formát – ismeretelméleti fogalmakkal élve helyes, megfelelő vagy leginkább illő szavak általi megnevezésére, megjelölésére utal. Nem látok tehát különbséget a *szó ereje* kifejezés és pl. a fordító Bodoki József előszavában írottak között: „vannak az Eredeti Frantzia Nyelvben ollyan fontos és hathatós Szóllásnak formáji, melyeket én leg-alább ollyan értelmesen és fontosan ki nem tehettem, mint néálám mások

⁴ ARISZTOTELÉSZ, 1994, 11 (16a: 1–10).

⁵ ARISZTOTELÉSZ, 1994, 13 (16a: 25–30).

⁶ *A' bötsületes...*, 1776, *Kegyes Olvasó!*, §2a.

⁷ CSETRI Lajos, 1974.

tselekedhették volna...⁸ Nem valami misztikus dologról van tehát szó, hanem a fordítói tehetegről, és a nyelv hathatóságáról.

De a nyelvi kifejezés hathatóságát érinti az az egyébként több fordítás keretszövegében is felbukkanó gondolat, hogy a magyar kifejezés mellé egyes esetekben „világosításnak okáért”⁹ az eredeti kifejezést is illik vagy szükséges odaírni. A *Czid*-hez írt híres előszavában Teleki Ádám ezzel éppen nem ért egyet, de megállapítható, hogy az ő esetében is ugyanarról az ismeretelméleti szemléletről van szó, mint a fentebb idézettek esetében: „A Magyar nyelvnek szükségét [’hiányosságát’, HB], ’s az erős indulatok nyomos kifejezésére való elégtelenségét sem hánytorgathatod, mert félő hogy azzal magadat el-árusod, hogy még született nyelvedet sem tudod”, jelenti ki a magyar nyelvű – eredeti vagy fordított – drámák hiányának okát vizsgálva.¹⁰

Bizonyos esetekben a fogalomhasználat már mintha a szemléletnél is többet mutatna. Winkler János *Magyar beszéd mellyet a’ F. Királyi Igazgató Tanátsnak a’ Német nyelv tanolását ajánlani parantsoló Levelének fel-olvasatása alkalmatosságával tartott* című, rendkívül fontos szónoklatából egy példa: „Idővel ezen nyelv [itt: a német] segítségével nélkülül is szólhattok jól, tisztán, ékesen, és vóltaképpen Magyarul...”¹¹ A jól, tisztán, ékesen egyértelműen episztemológiai fogalmak magyar megfelelői, most engem a vóltaképpen érdekel. Ez egyrészt értelmezhető ’tulajdonképpen’ jelentésben, de szerintem a kontextus ismeretében ’a jelzett dolognak [vagy valaminek] leginkább megfelelő módon’ jelentés feleltethető meg a szónak.

Wesselényi Zsuzsanna George Littleton egy munkájának fordítása elé írt bevezetőjében is tesz egy az ismeretelméleti szemléletnél többre utaló megjegyzést: „Ide tészem már utoljára leg-főbb okomat, melly vitt ezen Könyvnek megfordittására. Ennek fordítása által inkább még mint olvasása által, szívemben elmémben bé-nyomattatnak lenni gondoltam az ebben elő adott szép dolgokat...”¹² Episztemológiai közhely, hogy – az ideák szintjén – ismereteink minőségileg ugyancsak különböző képen raktározódnak. Mint ahogy az is, hogy még a legtökéletesebb *bé-nyomattatás* sem tökéletes mása az eredeti dolognak. Ahogy egy másik Wesselényi fordítónő, Mária fogalmaz: „a’ Kép soha annak a’ miről azt írták, tökéletességeit el nem érheti...”¹³

Az előbbieik alapján értelmezném az 1777-ben, Kolozsváron megjelent *Külömb külömb féle autoroknak görög és deák nyelvből most újjra magyar nyelvre fordittatott meséik, mellyek rövid szóval Esopus meséinek (mivel ő volt fő fel-találója, és gyakorlója ezeknek) mondattatnak [...]* című kötet ismeretlen – lehet, hogy csak számomra – fordítójának *Elöl-járó beszédében* leírtakat. A szöveg írója nem kertel, a következőkkel kezdi mondandóját: „Mikor a’ mi gondolatunk [kiemelés: HB] meg-egyez a’ dolognak valóságával [kiemelés: HB], a’ mellyről gondolkodunk, ez neveztetik *Veritas Logicanak*, mint ha elmémben forgatom valamely Toronynak tsonkaságát, és valójában tsonka-is, ezt *Logicè* igaznak lenni mondjuk; ha pedig a’ mi gondolatunk nem égyez a’ dolognak valóságával, a’ mellyről gondolkodunk, ez neveztetik *Falsitas*

⁸ L’ENFANT, 1775, ajánlás Rhédei Drusiánának, számozatlan.

⁹ *Egynehány válogatott...*, 1779, *Elöl-járó beszéd*, számozatlan. Megjegyzem, hogy Gombási ugyanott teszi a következő megjegyzést is: „A’ Fordításban igen szoroson a’ betűhöz nem kötöttem magamat.” Fontos tehát minden esetben megvizsgálni, hogy a szoros vagy a szabadabb fordítás deklarálása, gyakorlata miből indul ki, milyen nyelv- és ismeretelméleti háttéren alapul. Nem mindegy ugyanis, hogy a szavakhoz (partikuláris nyelvhez) képest vagy az éppen azok által közvetített dologhoz képest szabad vagy szoros az adott fordítás.

¹⁰ KORNEILLE, 1773, *Elöl-járó beszéd*, számozatlan.

¹¹ WINKLER János, 1790, 10.

¹² LITTLETON György, 1786, *Egyenes indulatu Keresztyén Olvaso!*, számozatlan.

¹³ SARASA Alfons Antal, 1784, *A’ Fordító az Olvasóhoz!*, 2a.

Logicának [...]. Így már hasonlóképen ha a' mi beszédünk a' mi szívünk' gondolatjával megegyez, ez nevezetetik *Moralis Veritasnak*; ha pedig nem egyez, *Moralis Falsitasnak* p. o. ha azt mondom, hogy láttam fejez szeretsent, holott tudom az én gondolatomban, hogy olyan nintsen, tehát ez az én beszédem *Moraliter falsum*..."¹⁴ Egyértelmű, hogy itt többről van szó, mint szemléletről. Rendkívül érdekesnek tartom – akár az irodalomelmélet szempontjából is, hiszen ne feledjük, ez egy mai értelemben is szépirodalmi, nem tudományos vagy vallásos mű elé írt fordítói előszó –, ahogyan a szerző az ideák szintjét bemutatja s átalakítja. Azt leszögezhetem, hogy amennyiben a *dolog valósága* fogalmát az érzékszervekkel felfogható világra szűkítem le, akkor, ha a *falsitas logica* esete áll fenn, szükségszerűen az arról való beszéd, megnyilatkozás is csupán *moralis falsitasnak* nevezhető. Megjegyzem, a fenti szöveg a *veritas*, ill. *falsitas logica* mint két szélső érték megadásával egyrészt kizárja az átmeneti szinteket, másrészt – Leibniz logikai kalkulusához hasonlóan –, ha lehet így fogalmaznom, a gondolatok igazságtartamát minden esetben ellenőrizhetőnek tételezi. De azzal, hogy a szerző a beszéd (nyelv) és a gondolatok közti viszonyt mintegy leválasztja a gondolatok és a valóság elemei közti viszonyrendszerből, a nyelvnek mint az ismeretszerzés és -átadás eszközének jelentős leértékelődésére kerül sor. Ugyanis a nyelvben elhangzottak igazságtartama a *moralis falsitas* lehetősége miatt nem ellenőrizhető.

Bretz Annamária hívta fel a figyelmemet Bod Péter John Locke *Tanulmány az emberi értelemről* című művére tett hivatkozására az *Erdélyi Féniksb*ben. Pápai Páriz Ferenc két verssorához, „Mert egyedül övé [az emberé, HB] a' szép okos elme, / Övé gondolatnak ki-beszéllő nyelve.” írt jegyzetében olvashatjuk: „Az értelmesen szólló nyelvet adta az Isten az Embereknek, hogy lenne nálok az okoskodó elmének tolmácsa, és a' szívnek mutató táblája.”¹⁵ Különösen fontos az „okoskodó elme tolmácsa” kifejezés. A *tolmács* szó jelentése akkoriban mintegy szembe állítható volt a *fordító* kifejezés jelentésstartamával. A tolmács az, aki egy az egyben átültet (valamit: ez most más kérdés), míg a fordító – korabeli nyelvhasználattal élve – a fordítandó dolog velejét igyekszik megragadni, át-ültetni. Bod esetében a szó és gondolat közti viszonyt már-már problémamentesnek tarthatnánk, ha nem lenne ott a folytatás: a nyelv a „szívnek mutató táblája” is. Ugyanebben a jegyzetében található a mostani szempontunkból érdektelen Locke-idézet is, mely egyes állatok nyelvhasználatával kapcsolatos. A nyelv s gondolat közti *tolmácsi* viszonyból logikusan következik az, amit már *Az Isten, vitézkedő anyaszentegyházában* is hangoztat az *Előljáró beszéd*ben: „Mind ezeket tisztán Magyarul hathatosan [vö. „voltaképpen”] ki lehetett volna mondani, úgy tartom; mert nem vagyok abban az tévelygésben, a' mellyben látom lenni többire a' Magyar tudós embereket, hogy a' Deák, Frantzia, 's más nyelveken ki adott dolgokat Magyarul hathatosan és illendőképen nem lehetne ki mondani, lehet, sőt a' mi nyelvünk igen alkalmas akármedly dolgoknak ki fejezésekre.”¹⁶ Egyrészt, mint más szöveghelyéből tudható, volt már arra példa, hogy a magyar nyelv nem élt idegen szavakkal, másrészt elméletileg is igazolható, hogy ha az idegen nyelven közvetített „dolg” elménkkel jól felfogtuk, az oda jól *bé-nyomattatott*, az szükségszerűen jelenti azt is, hogy *született nyelvünkön* is ki kell tudnunk fejezni. „[T]sak annyit tudunk, a' mennyi az elménkben, nem könyveinkben, vagyon bé-írva.” – írta Bod Péter a *Magyar Athenas* bevezetőjében. „És a' *Sénéka* mondása szerint – folytatja ugyanott – [...] Bizonyosabban tudja 's tartja az elme azokat a' dolgokat, a' mellyek iránt magán kívül nem segítetik.”¹⁷ Kétszeresen is fontos ez a megjegyzése. Egyrészt olyan szöveggörnyezetben áll, ahol éppen a felett sajnálkozik,

¹⁴ *Külömb külömb...*, 1777, *Elöl-járó beszéd*, számozatlan.

¹⁵ Bod Péter, 1767, 7. versszak.

¹⁶ Bod Péter, 1760, *Előljáró beszéd*, 10.

¹⁷ Bod Péter, 1766, iv.

hogy kevés a magyar nyelvű könyv. Másrészt azért, mert egy kortárs ismeret- és nyelvelméleti közhely alátámasztására egy antik auktort hív segítségül. S különösen érdekes, ha észreveszünk, hogy Seneca mondása tulajdonképpen nem ugyanazt jelenti, mint Bod kijelentése.

3

Ismeretes, hogy a nyelvi hiány érzete nem specifikusan magyar jelenség, annak felmerülése más európai kultúrákban – a miénkhez hasonlóan – a kora-újkor tudományos paradigmaváltás(ok) logikus következménye. A nyelvi bővítésre, illetve ezzel párhuzamosan a nyelv tisztán tartására irányuló javarészt 17. századi törekvések együtt jártak – vagy legalább párhuzamosan – a század nagy ismeretelméleti fordulatával és a mai értelemben vett nyelvfilozófia megszületésével.

A 18. századi magyar szerzők esetében közhely a tanultabb nyugati nemzetek példájára való hivatkozás. Azok nyomán a magyar nyelv ügyének megoldása is roppant egyszerűnek látszik: tudós társaságot kell létrehozni, az majd mindent rendbe tesz. Csakhogy erre magyar nyelvterületen az ügy felvetését követő jó százötven évben nem lesz lehetőség. Talán ezzel is összefügg, hogy igen fontossá és kérdésessé válik az idegen szavak szerepe, problémája a magyar nyelvben, hiszen a nyelvbővítés egyik legkézenfekvőbb módjáról lenne szó. S persze Erdélyben – gondoljunk csak Apáczai Csere Jánosra – a kérdés felvetésének komoly hagyománya volt.

Gellert *Svédziai Grófnéjának* fordítója, Tordai Sámuel szerint a ma gazdagnak tartott nyelvek korábban szintén szegényesek voltak, ha nem szegényebbek, mint a magyar nyelv. Régi könyvek tele vannak idegen eredetű szavakkal, „mivel magok gondolatjokat tsupán tsak magok nyelveken való szókkal ki nem fejezhették.”¹⁸ Tordai az ismert séma szerint optimista, hiszen a „Magyar nyelv-is koránt sem olyan szegény, millyennek sokaktól gondoltatik; legalább elég gazdaggá tétethetnék, ha annak formálására, ’s bővítésére nagyobb szorgalmatoságot fordítanánk...”¹⁹ A tanultabb nemzetek a bővítés és ékesítés során eljutottak oda, hogy nem volt többé szükségük az idegen szavakra. Ez persze nem azt jelenti, hogy a korábbiakat kivetették, hanem azt, hogy a nyelvbővítésnek nem egyetlen módja az idegen szavak honosítása. Tovább idézve gondolatmenetét: „...sőt a’ mi nagyobb, a’ sok Könyvek írásával olyan tökéletességre vitték már az említett Nemzetek magok Nyelveket, hogy az Oskolai legelmélebb Tudományokat-is, már magok született Nyelveken hasonló, sőt hasznosabb elő menetellel tanítják.”²⁰ Amellett, hogy szembeűnő a hasonlóság a Bessenyei-féle érveléssel, ve- gyük észre a fontos különbséget: a tudományok művelése és a nemzet kulturális fejlődése csak a kiművelt anyanyelven képzelhető el, nem bármelyiken. Továbbá Tordai fejtegetéséből következik az is, hogy egy nyelv tudományok művelésére való alkalmasságát az bizonyítja igazán, hogy a tapasztalati tudáson alapuló ideák szóval történő jelölésére immár nem kényszerül idegen nyelvekből szavakat kölcsönözni, arra már saját szókincse is elegendő.

Dániel Polixéna Pictet-fordításában többször hivatkozik a magyar nyelv szűk voltára, s ezzel magyarazza, hogy kénytelen volt néhány „Deák *Terminus*” magyar fordítása mellett meghagyni az eredetit is, hogy „a’ meg-maradott Deák szók mint-egy segítségül légyenek”, illetve ahogy írja: „néhun meg-is kellett bővitenem és kevés magyarázatokkal élni kételeníttem.”²¹

¹⁸ GELLERT Christian Fürchte-Gott, 1772, *Elöl-járo beszéd*, [2].

¹⁹ GELLERT Christian Fürchte-Gott, 1772, *Elöl-járo beszéd*, [2].

²⁰ GELLERT Christian Fürchte-Gott T, 1772, *Elöl-járo beszéd*, [3].

²¹ PIKTETUS Benedek, 1752, A6.

A szövegben hagyott eredeti szó tehát kényszerű segítségével hozzájárul egy adott magyar szó jelentésmezőjének gazdagodásához. De megjegyzendő, hogy ennek a kényszerűségnek az okaként a következőt adja: „az értelem hogy azon egy légyen igyekeztem.”²²

Bod Péter számos ezzel kapcsolatos megjegyzése közül utalnék néhányra. Ő azon kevesek egyike, aki kortársai közül kapcsolatba kerülhetett egy olyan magyar nyelvállapottal, amely – szerinte – még nem ismerte az idegen szavak felvételének kényszerét. Gondoljunk csak a Ráday Gedeonnak írt levelére²³ vagy a *Magyar Athenas* több szöveg helyére.²⁴ A korábbi, úgynevezett teljesen tiszta magyar nyelv és a mostani igencsak megromlott között feltételez egy átmenetít, *Az Isten, vitézkedő anyaszentegyházából* idézek: sok szó került már a legkorábbi időkben is a magyar nyelvbe, „de ezek a’ Nyelvnek belső valóságát még meg nem változtatták. Most mind az által, ha valaha, közél vagyon a’ Magyar Nyelv a’ meg zavarodáshoz, s abból következhető romlásához.”²⁵

A *Magyar Athenas* bevezetőjében kifejtettek szerint az idegen szó sosem *üres helyre* érkezik, mindig valaminek, egy magyar szónak a helyére áll: „Ezek és hasonlók [ti. az idegen szavak] ugy Magyar szókká váltanak, hogy a’ mellyeknek helyekre állottanak, azok elvesztenek és már ezek nélkül nem lehetünk.”²⁶ Minél régebben történt ez a nyelvi csere, annál inkább rá vagyunk szorulva az idegen eredetű szó használatára. De az is megjegyzendő, hogy szerinte az idegen szavak felvétele a nyelvbe csak ma tűnik szükségszerűnek. A magyarokra oly jellemző szokásra a korábbi – tkp. nyelvileg tiszta – időszakokban még nem talál magyarázatot: az idegen szavakat „mint hogy eleitől fogva bé-vették, nem tudom mitsoda okból szóllásokat akartáké tzifrázni, vagy a’ dolgot hathatósabban elő adni...”²⁷

Talán éppen Apáczaira utal a saját maga használta idegen szavakkal kapcsolatban: „Mert kételen váltam én is magamat a’ közönséges szokáshoz szabni, utálván és kerülvén a’ különböző és ujjitó nevet [tehát nem magát az újítást]; melly igen könnyen szokott támadni néha a’ jó végre intézett tselekedetből is.”²⁸ S hogy mire is gondolhatott pár évvel korábban, azt a *Magyar Athenas* Bertalanfi Pál jezsuitáról szóló szócikke magyarázhatja: „Az-is igaz, hogy azt kerülvén az Író; ne hogy a’ Magyar szóllások közzé Deákat elegyítsen, olly homályos az írása sok helyen, hogy alig lehessen meg-érteni mit akarjon.”²⁹

4

Köztudott, hogy a kora-újkorban a szavakkal, nyelvvel szembeni ismeretelméleti szkepszis egyrészt abból ered, hogy azok romlott voltak miatt nem alkalmasak egy újonnan felfedezett fogalom, a tudományos igazság tényeinek egyértelmű kifejezésére, megnevezésére. Egyszerűen: nem tudható a szavak pontos jelentése. Nem véletlen tehát, hogy a nyelvújítási mozgalmak kezdeti törekvéseinek középpontjában egyrészt a szavak számbavétele, másrészt azok jelentésének megállapítása állt. Mindeközben az írott művek nagy halmazán belül határozottan kezd

²² PIKTETUS Benedek, 1752, A6v.

²³ „Ki kellene nyomtatni valami válogatott régi Magyar Historiakat és verseket, a mellyekben nintsenek Deák és Frantzia vagy egyéb nyelvből való szók azok tisztán Magyarok [...] hogy az aféléknek olvasásokkal egyenesednének a megdeákosult s francziasult szólások módjai.” KISS Áron, 1876, 175–176.

²⁴ Pl.: gyönyörködve személi a legrégebbi nyelvemlékeket, „mivel abban idegen nyelvből oda szőtt font szó éppen nintsen.” BOD Péter, 1766, 3.

²⁵ BOD Péter, 1760, 9.

²⁶ BOD Péter, 1766, 8.

²⁷ BOD Péter, 1766, *bevezető*.

²⁸ BOD Péter, 1760, 8.

²⁹ BOD Péter, 1766, 36–37.

elkülönülni egy jól meghatározható alhalmaz: a tudományos szakmunkák csoportja. Ez a differenciálódási folyamat két irányból közelíthető, érthető meg: az egyik persze nyelvi, s nem más, mint a figurális nyelvhasználat száműzése a „komoly, tudós” munkákból; a másik pedig, amely rendkívül összetett módon, de összefügg az előbbivel, az, hogy jól észrevehetően megváltozik maga a világ, a valóság, aminek megértésére ezek a munkák irányultak. Egy dolgot azonban bizonyosan örökölt ez az újabb tudományos paradigma az előzőtől: azt a felvilágosodás egész korát átható optimizmust, hogy a világ végső soron megismerhető, megérthető.

Természetesen forradalomról, hirtelen váltásról szó sincs. A paradigmák hosszú ideig élnek egymás mellett. Míg pl. Tordai Sámuel 1772-ben az írott műveket „valóságos Tudományokra oktató” és „múltságos Könyvek”-re osztja, ahol a *valóságos* jelző jelentése az, hogy „a valósággal foglalkozó”,³⁰ addig hét évvel később Gombási István nagy prédikációkiadásának előszavában a következőkkel indokolja munkája megjelenését: „Szükségesnek ítélttem a’ *Természet’ Könyvét* mindenekkel olvastatni, és a’ *Nagy Teremtőnek* egyéb Felséges *Tökéletességei* között, az ő *Mindenhatóságát, Böltsességét* és *Jóságát* e’ Világ’ roppant Alkotványjából megismertetni.”³¹ De az sem véletlen, hogy éppen Tordai kényszerül magyarázkodásra, hiszen ő fikciót, regényt fordít (emlékezzünk csak a görög meséket fordító elméleti problémáira, abból is levezethető a fikciós–tudományos irodalom szembeállítása a kétféle *veritas* alapján): „de azonban a’ Költemény alatt sok valóság fekszik”, s az olvasó „mint-egy tükörben szemléli” a „valóságos *Virtus*”-t.³² Íme a fikció ismeretelméleti (de egyben arisztotelianus) elmélete.

Bod Péter a *Szent Írás’ értelmére vezérlő Magyar Leksikon* jel-, nyelv- és ismeretelméleti szempontból is igen fontos fogalomtisztázó bevezetésében, következő képen határozza meg a *parabola, példa beszéd* fogalmát: „valami költött Historia, a’ melly akár vólt, akár soha úgy nem vólt, sőt nem-is lehetett, itt arra semmi tekintet *respectus* [idegen szó!, HB] nintsen: hanem költetik a’ végre, hogy a’ Hallgatók az által valami dolognak értelmére vezéreltessenek, akár el-múlt légyen az, akár jelen való, akár következő...”³³ Íme valami, ami logikailag bár hamis, morálisan mégis igaz. Az a szükségszerűség, hogy egy dolognak az értelmét egy másik – immár nyelvi – dolog hasonlatosságon alapuló behelyettesítésével lehet megvilágítani, indokolja, hogy a nyelvi figuralitás problémájára is kiterjék.

5

Az ismeretelméleti alapú nyelvfilozófia a 18. század végére – mindenek előtt Johann Heinrich Lambert munkásságával – jut el a figurális nyelvhasználat tulajdonképpen kizárólagosságának felismeréséig. Azt megelőzően a legtöbb esetben rendkívüli gyanakvás övezi. Vizsgált anyagomban, pl. Lázár János az *Okos teremtett állatban* csupán az „Emberi Elméktől találtt czifraságok”-nak tartja,³⁴ sőt Zoltán József, a *Bidpai és Lokman’ indiai historiái és költött beszédei...* fordítója kijelenti, hogy nem kívánt „búja magyarsággal élni, se pedig erőltetett, öszve-szött-font beszédekkel Nyelvünknek természeti ékességét ízetlenné tenni.”³⁵ Gombási István második prédikáció-kiadásának előszavában fontosnak tartja megjegyezni: „Ugy-nézd ezeket, *mint Falusi Prédikátziokat*. Nagy külömbiség vagyon ugyan-is ma a’ *Városi és Falusi*

³⁰ GELLERT Christian Fürchte-Gott, 1772, *Elöl-járo beszéd*, [4–5].

³¹ *Egynehány...*, 1779, *Elöl-járo beszéd*, számozatlan.

³² GELLERT Christian Fürchte-Gott, 1772, *Elöl-járo beszéd*, [5–6].

³³ BOD Péter, 1746, számozatlan.

³⁴ LÁZÁR János, 1745, *A’ Keresztyén Olvasóhoz*, számozatlan.

³⁵ *Bidpai és Lokman*, 1783, számozatlan.

Prédikállás' Módja között. Városokon Málum netzessáriummá kezdett válni a' Stilus, Allegoria, Rhétorikátzio, 's a' t."³⁶

A figurális nyelvhasználat problematikájára reflektál tudományos, tehát a valóságot leíró szövegek esetében a vizsgált időszak letelejéről származó következő mű. A XVII. század végén Lőcsén jelent meg a kolozsvári Felvinczi György fordításában az *Angliai országban lévő Salernitana Scholanak jo egészségéről való meg-tartásnak módgyáról írott könyve* című munka. Rendkívül népszerű volt, a XVIII. század közepén többször újra kiadták, egyes helyeken még tankönyvként is használták ezt a rímekbe szedett egészség-megőrzési tanácsokkal teli kis könyvecskét. Én a továbbiakban a műnek egy 1768-as kolozsvári kiadására fogok hivatkozni. A fordító Felvinczi a kötet elején megszólítja a „jó-akaro” olvasót. Ebből idézek: „Ha mi olytat e' Munkámban látsz, a' mit vagy el hagyatott dolognak, vagy többítésnek, vagy a' Deák szónak természet-szerént való fordítása ellen valónak gondolnál: addig írástomat meg-ne czáfold, vala-meddig elmédben jól meg nem hányod, 's veted, vagy náladnál tudóssabbaktól nem értekezel, micsodás szók, mi okért téttenek fel. Mert, a' miképpen azokat a' Tropusokat, Figurákat, [...] e' bölcs Salernitana Schola bizonyos okokra nézve fel tett; azért tette fel Munkájában, hogy, [...] ki-nem sült vólna külömben jól a' dolognak magyarázattya...”³⁷ Felvinczi, úgy tűnik, tisztában volt azzal, hogy munkáját leginkább amiatt érthette volna kritika, mert úgymond tudományos munkában nincs helye a figurális nyelvnek. S ezért kell az egyébként fiktív *Salernitana Schola* tekintélyére hivatkozni: bizonyos dolgok szavakkal történő megnevezése során szükséges a trópusok használata. Igen érdekes verstani és műfajelméleti megjegyzéseit most figyelmen kívül hagyva idéznék tovább a szövegből: ha nem érti az olvasó a szöveget, „jól meg vizsgállyad a' Distinctiókat: (Commákat, Colonokat, Media Notákat, Punctumokat, és Párenthésiseket:) mellyek tégedet e' fordításomban való gyanós szoknak meg értésére igen segitének.”³⁸ Ha szükséges a figurális nyelvhasználat, akkor jelentésről szavak szintjén már nem, csak szövegszinten, kontextusban beszélhetünk. Véleményem szerint Felvinczi megjegyzése erre vonatkozik. A fenti gondolatmenet tulajdonképpen egyedülálló a század folyamán, s nehéz eldönteni, hogy Felvinczi annak megfogalmazásával egy korábbi elméleti állapotot képvisel, vagy egy csak a XVIII. század végén általánossá váló elméletet fogalmaz meg önállóan.

Tisztában vagyok a dolgozat gyűjtemény jellegével. Mint említettem, magam is előmunkálatnak tartom azt. De reményeim szerint sikerült ezzel a kis *prodromus*-szal is felhívni a figyelmet a következő két dologra: 1. minden nyelvvel, anyanyelvvel, magyar nyelvvel kapcsolatos korabeli megállapítás mögött feltételezni kell legalább valamilyen *szemléletet*. Ez persze nem azt jelenti, hogy szerzőjének, megfogalmazójának akár csak rendszeres filozófiai ismeretei is lettek volna, de ki sem zárja azt. 2. ahhoz, hogy valóban megértsük a század végének nyelvi mozgalmait, feltétlenül figyelembe kell vennünk a megszólalók és a megszólítottak általános nyelvszemléletét, azt a háttérrel, amelyből az igencsak eltérő célkitűzéseket magukénak valló törekvések kiindultak. Egy kicsit a múltból kell figyelni a kevésbé régi felé.

³⁶ *Harmintz-négy prédikátziók...*, 1784, §3.

³⁷ *Angliai országban...*, 1768, *A' jó-akaro olvasóhoz*.

³⁸ *Angliai országban...*, 1768, *A' jó-akaro olvasóhoz*.

Observations on the Theory of Language by Transylvanian Authors and Translators. It is well-known that one cannot really pin down regular 18th century works on the theory of language by Hungarian scholars. As Lajos Csetri's findings show Hungarian neologism was more driven by practical motivations than the impetus of theoretical discussions. Therefore it is quite surprising to find observations that were actually made on the theory of language and semantics; a number of such comments can be found at the most unexpected places, mostly in the forewords and comments of scientific, religious and literary works translated into Hungarian.

In my paper I strive to present as many observations as possible on language in general or specifically Hungarian made by authors of Transylvania in their works published from the mid-18th century to approximately 1790